

veau's) niet zo star of ongenueanceerd verlopen als men wel zou kunnen verwachten. Verder ook de vaststelling dat de rechtspraktijk zich vaak heel pragmatisch opstelt tegenover bepaalde teksten.

Vooraleer af te sluiten, wou ik nog even wijzen op een paar schoonheidsfoutjes, die wellicht ten dele te wijten zijn aan de ambitieuze opzet van het werk. Ik licht er twee inhoudelijke uit en twee formele. Boven had ik het over het cynische wantrouwen dat uit de officiële sovjet-arbeidsmoraal blijkt. K. Malfliet wil echter nog een stapje verder gaan als ze verklaart dat de opvatting van Marx over de verhouding individu-staat kenschetsend is voor het mensbeeld achter het sovjetrecht (p. 176). In de vorm waarin de stelling hier vermeld staat, zal ze niet veel steun van filosofen krijgen, denk ik. En dat om de eenvoudige reden, dat Marx' geschriften daar, bij mijn weten, nergens aanleiding toe geven. Een tweede ontsporing in een hulpwetenschap schijnt me de vermelding op p. 101, dat de politiek van 'strijd tegen de corruptie' (bedoeld is die van Andropov, J.G.) duidelijk werd voortgezet door Chernenko. In 1985 (jaar van publicatie van het boek) keken de politicologen daar beslist al anders tegenaan.

Maar goed, ik heb nog twee bedenkingen over formele aspecten.

Gezien de massa informatie die het werk bevat, kan de lezer achteraf de behoefte voelen het werk nog te raadplegen; daarom is het jammer dat er geen index is voorzien. Ten slotte nog een opmerking over de schrijfstijl. Ik wil voorbijgaan aan de sarcasmen waarmee het werk zit volgestouwd. Tenslotte is er ook wel eens aanleiding toe en ieder heeft recht op zijn eigen schrijfstijl, nietwaar? Storend echter, vind ik het taalgebruik. Ik begrijp niet, dat een academisch werk zó achteloos met het Nederlands kan omspringen. En ik denk dat juristen precies op dat vlak een uitzonderlijke verantwoordelijkheid dragen. De auteur trapt letterlijk in elke valkuil voor argeloze taalgebruikers, waarbij geen enkel belgisme wordt ontweken, ik spaar u de opsomming.

Maar genoeg gezanikt hierover. Ik heb teveel waardering voor het benedictijnenwerk dat voor het opzoeken en verwerken van de informatie nodig is geweest, teveel waardering ook voor de zorgvuldig gejustifiëerde en consequent aangehouden structuur, voor de pluri-disciplinaire aanpak ten slotte, dan dat ik uw interesse door formele bezwaren zou willen bederven.

Jan GERMIS

* * *

JEAN-PAUL SARTRE

Jean-Paul Sartre, *Schemeroorlog*. Amsterdam, Arbeiderspers (Privé-domein nr. 107), 1985, 465 blz., 935 Bfr. ISBN 90 295 3783 3

Sartre, *Revue Internationale de Philosophie* (nr. 152-153), 1985, 189 blz., ISSN 0048-8143.

Het posthume werk van Jean-Paul Sartre (1905-1980) wordt stilaan indrukwekkend. Onlangs verscheen het tweede deel van zijn *Critique de la raison dialectique* (Gallimard) en voordien verschenen twee versies van het Freud-scenario

voor een film van John Huston, *Cahiers pour une morale*, honderden brieven aan Simone de Beauvoir, alsook zijn fameuze *Carnets de la drôle de guerre* die nu in de Nederlandse vertaling van Frans de Haan en Marianne Kaas voorliggen.

We krijgen hier dagboekbeschouwingen, opgetekend tussen november 1939 en maart 1940. De Franse filosoof werd in september 1939 gemobiliseerd in de Elzas en gedurende de vele vrije tijd hield hij een dagboek bij om aan Simone de Beauvoir en wellicht ook enkele vrienden en vriendinnen een beeld te geven van wat hem intellectueel en affectief bezighield. Helaas zijn niet alle schriften, waarin hij zijn aantekeningen maakte, bewaard gebleven of bij de uitgevers terecht gekomen: eigenlijk slechts de delen III, V, XI, XII en XIV. Helaas! want het lezen van deze dagboeken betekent een echt genoeg vanuit diverse standpunten. Sartre toont zich immers als een uitstekend auteur, verteller, iemand die situaties kan evoceren. Maar ook iemand die schrander en vlug allerlei diepzinnige beschouwingen ten beste geeft. Hij is tegelijk een scherp observator en iemand die het waargenomene op een oorspronkelijke manier weet te verwerken en te commentariëren. Verder bevatten deze boeiende dagboekcahiers heel wat oefeningen en voorschetsen van zijn eerste groot filosofische werk *L'Être et le Néant*, een boek dat na zijn krijgsgevangenschap in 1943 zou verschijnen. Hieruit blijkt andermaal Sartres indrukwekkend werktempo. Als soldaat had hij helemaal geen tijd of gelegenheid voor zijn in Parijs zo dierbare amoureuze avontuurtjes. Bijgevolg deed hij, afgezien van de soldatenkarweitjes, nauwelijks iets anders dan lezen en schrijven. Dat wil concreet zeggen dat hij tientallen boeken las, zowel romans, als wijsgerige, historische, sociologische en psychologische vakliteratuur. Daarbij maakte hij allerlei notities. Op de koop toe schreef hij *per dag* nog tien à twaalf bladzijden in zijn 'carnets', werkte hij aan de romancyclus *Les chemins de la liberté* en vervulde hij zijn amoureuze plicht door zowel aan Simone de Beauvoir als aan een of ander Parijs liefje een liefdesbrief te schrijven van meerdere kantjes.

In deze dagboeken kan men een mooi staaltje van fragmentarisch filosoferen terugvinden. Sartre was wel iemand die een conceptueel filosofisch programma had: hij wou de mens begrijpen en een begrippenapparaat uitwerken om ontologisch-antropologisch zijn programma af te werken. Zoals bekend is dit project onafgewerkt gebleven met zijn onvoltooide *Idiot de la famille*, de gigantische studie over Gustave Flaubert, die al in de 'carnets' ter sprake komt. In zijn dagelijkse notities biedt hij slechts fragmenten van de uitbouw van het systeem, en dit aan de hand van beschrijvingen en bespiegelingen. Ja, hier botsen we op een heel spontane oefening in fenomenologie, een zakelijk — daarom niet minder evocatief — beschrijven van de verschijnselen zoals het bewustzijn ze wezenlijk vat. Een heel treffend voorbeeld hiervan is de beschrijving van de droge lippen van zijn kamergenoot Pieter die ze dan ook steeds maar wil vochtig houden wat op een bepaald ogenblik een obscene dwangmatig karakter krijgt: "Als hij naar je luistert, zelfs als hij met je praat komt er even een sensuele uitdrukking op zijn gezicht en terwijl hij zijn bovenlip als een gootje uitsteekt, trekt hij aan zijn onderlip in zijn mond zoals een verleider een klein meisje in zijn huis lokt, die lip zuigt hij naar binnen, hij zuigt haar op en in een antwoord op zijn uitnodiging zwelgt ze op en verdwijnt enorm en gezwollen in de mond — en daar, God mag weten wat hij er allemaal mee doet, tongkussen en huiverende strelingen, hij knabbelt er ook een beetje op. Maar zijn voornaamste genoeg is, geloof ik, de primitiefste vorm van wellust, de bezwijming van het naakte, volle slijmvlies

dat, als een droge vijg op een andere vijg, op een ander slijmvlies wordt gedrukt – en het genot gaat als dikke olie, door osmose, van het ene slijmvlies op het andere over” (blz. 157–158). Sartre, die schitterende sensualistische evocaties heeft opgetekend en in een soort existentiële psychoanalyse heeft verwerkt, anticipeert hier zijn uitvoerige beschrijving van het slijmerige, ‘le visqueux’, in *L'Être et le Néant*.

Wie Sartre dus in zijn veelzijdigheid als verteller, observator, literair-auteur en filosoof, maar ook persoonlijk wil leren kennen, vindt ongetwijfeld zijn gading in de lectuur van het nu vertaalde boek *Schemeroorlog*. De oorspronkelijk Franse uitgave verscheen in 1983 bij Gallimard (Parijs).

Men mag wensen dat Sartre ook als wijsgeer blijvend bestudeerd wordt. Er bestaat wel een tendens om deze Franse auteur als ‘slechts’ een literator uit de wereld van de filosofie weg te duwen. Wie dit doet, misprijst niet alleen de wijsgerige waarde van de goede romanliteratuur of van de literaire hermeneutiek, maar ook zal zo iemand Sartre ongetwijfeld zeer slecht hebben gelezen. De aandachtige lectuur van *L'Être et le Néant*, welke bezwaren men ook mag hebben, moet toch uitmonden in de erkenning dat men zich met een heel ernstig te nemen filosofisch werk heeft ingelaten.

De neerslag van enkele gedegen studies van het filosofische oeuvre van Jean-Paul Sartre kan men in een recent nummer van *Revue Internationale de Philosophie* vinden. Dit goed geleid Brussels tijdschrift (met als redakteur Michel Meyer), dat drie maal in het jaar een vrij lijvig themanummer presenteert, heeft in zijn veertig jaar bestaan al heel belangrijke bijdragen in het wijsgerig onderzoek geleverd. Ook nu kan het Sartre-nummer met prestigieuze artikelen uitpakken. De samenstellers zijn er zelfs in geslaagd met een interessante ‘inédit’ te openen: de eerste versie van Sartres merkwaardige portret van de in 1961 overleden wijsgeer Maurice Merleau-Ponty. De auteur van *L'Être et le Néant* was met Merleau-Ponty een lange tijd bevriend. Samen gaven ze in de tweede helft van de jaren veertig en in het begin van de jaren vijftig het tijdschrift *Les temps modernes* uit. Vooral Merleau-Ponty verzorgde de politieke perspectieven van de periodiek. Divergenties ten aanzien van de betekenis van het internationale communisme brachten echter een einde aan de samenwerking en aan de vriendschap. Toen Merleau-Ponty in 1961 plotseling overleed, evoceerde Sartre op een vrij ontroerende manier wat zijn vroegere ‘compagnon de route’ voor hem had betekend. Hij schreef zeer mooie bladzijden en tegelijk evoceerde hij voor een deel zijn eigen jeugd en intellectuele ontwikkeling. In dit genre toont Sartre zich werkelijk als een meester en het is dit zelfde meesterschap dat we destijds in het portret van Paul Nizan (opgenomen in *Situations IV*) en natuurlijk ook in *Les mots* hebben kunnen terugvinden.

Het Sartre-nummer van de ‘Revue Internationale de Philosophie’ gaat nog verder op de relatie Sartre-Merleau in. Joël Roman stelt zich de vraag of ‘une amitié existentialiste’ mogelijk is: hierbij vergelijkt hij het werk van de beide Franse wijsgeren. Van een filosofen-vriendschap kon er geen sprake zijn: tussen hen beiden heersten er teveel misverstanden. Daarenboven, zo meent Roman, was er de machteloosheid van de filosofie in Sartre en in Merleau-Ponty.

Guy Haarscher bespreekt een ander misverstand: Sartre en Heidegger. Het is bekend dat Sartre zich uitdrukkelijk met het denken van Martin Heidegger heeft ingelaten. Aanvankelijk, en dat was in de periode dat de Franse filosoof in Berlijn ging studeren, vond de auteur van *L'Être et le Néant* het werk van

Heidegger te moeilijk. Tijdens de schemeroorlog hernam hij *Sein und Zeit* en tijdens de krijgsgevangenschap heeft hij aan een aantal medegevangenen, voornamelijk priesters, een reeks lessen over Heidegger gegeven en dus over diens werk veel gediscussieerd. Maar daarom was Sartre nog geen fidele lezer van *Sein und Zeit* en heeft hij in *L'Être et le Néant* nog geen coherent gebruik van de Heideggeriaanse concepten gemaakt. Maar ook het omgekeerde kan worden gezegd: wat heeft Heidegger van Sartre gelezen? Waarom heeft de eerste zich nauwelijks over de tweede uitgesproken? Maar het artikel van Haarscher gaat wel dieper dan deze vragen; hij laat aanvoelen dat binnen Sartres filosofisch project een kritiek op Heideggers concept van metafysica, van intentionaliteit, van *Mitsein*, van *Dasein* toch begrijpelijk is. Aan de hand van het boek van Joseph P. Fell, *Heidegger and Sartre* (New York, Columbia University Press, 1979) confronteert Haarscher ook nog Heideggers 'Kehre' met Sartres wending naar de dialectiek.

Een andere confrontatie, namelijk deze tussen Sartre en Hegel's logiek, vinden we in het artikel van Juliette Simont. Zij maakte een uitvoerige studie waarin ze zowel de Hegeliaanse sporen in *L'Être et le Néant* als in de *Critique de la raison dialectique* nagaat. Zij spitst haar onderzoek evenwel toe op de noties 'kwantiteit' en 'kwaliteit' en duidt op een analogische verwantschap.

Een volgende uitvoerige studie betreft het perspectief van Sartres filosofische evolutie. Pierre Verstraeten, die ongetwijfeld een van de belangrijkste Sartre-kenners is, neemt als leidraad het thema van de werkzaamheid van *l'imaginaire*. De verbeelding is de uitdrukking van het actieve bewustzijn dat, zo leert ons de fenomenologische traditie, steeds het bewustzijn van iets is en zelf geen 'ding' kan zijn. Maar precies in de verbeelding slaagt, volgens Sartre, de menselijke subjectiviteit erin de werkelijkheid tegelijk te stellen en te verniet-en (*néantiser*). De vrijheid, die vrijheid 'van' betekent, onthult ook de menselijke vervreemding. De mens die niet is wat hij is, en is wat hij niet is, voelt zich in de voltrekking van zijn projecten uitgedaagd *te zijn*. Welnu, deze opdracht krijgt in het oeuvre van Sartre verschillende karakteristieken mee en ondergaat wel een aantal wijzigingen in de evolutie van *L'Être et le Néant*, over *Critique de la raison dialectique* naar *L'Idiot de la famille*. Pierre Verstraeten, die deze evolutie met kennis van zaken schetst, toont overtuigend aan dat Sartre, gezien zijn wijsgerig project, terecht en met succes een beroep deed op de literatuur en het theater.

Deze bundel studies over Sartre wordt met drie Engelstalige bijdragen afgesloten. Robert V. Stone confronteert Sartres notie van vrijheid met de exploitatie-gedachte van Marx en stelt dat de Franse filosoof Marx van funderende argumentatie verleent. Ronald Aronson bespreekt uit het zopas gepubliceerde tweede deel van Sartres *Critique de la raison dialectique*, meer in het bijzonder de passages die over het boksen handelen. Tenslotte toont Peter Caws aan dat Sartre werkelijk iemand is die aan de twintigste eeuw mee gestalte heeft gegeven.

Deze uitgave van de *Revue Internationale de Philosophie* kan echt doorgaan als een mooie hommage aan Jean-Paul Sartre, al richt deze bundel studies zich ongetwijfeld tot een lezerspubliek dat zich al in het oeuvre van de Franse filosoof heeft verdiept.

Jacques DE VISSCHER